

Iwona Czarnecka

Akademia Pedagogiki Specjalnej im. Marii Grzegorzewskiej w Warszawie

ORCID 0000-0001-8864-3550

Programy nauczania historii gimnazjów ogólnokształcących po reformie 1932 roku na łamach „Wiadomości Historyczno-Dydaktycznych” (1933-1939)

History curricula of common schools after reform from 1932 in the press of „Wiadomości Historyczno-Dydaktyczne” (1933-1939)

In 1918, at the time of Poland's independence, government faced great challenge to reconstruct country damaged during the war. The education development must have been ensured. The new history curriculum for history in upper-secondary schools had been introduced in 1934. The article focuses on analysis of texts concerning teaching of history in middle school from journal „Wiadomości Historyczno-Dydaktyczne”. At the beginning, requirements and conditions were formulated in regards to newly created curriculum. The next part concentrates on journal texts and includes teachers, historians and open letters of Polish Historical Society (Polskie Towarzystwa Historyczne) and demands of Powszechny Zjazd Historyków Polskich. This part presents methodology, didactic measures and realisation of new curriculum and its content. The final conclusion of the article underlines that many aspects of history teaching are valid these days.

Keywords: curriculum, history, junior high school, interwar period.

Wprowadzenie

W 1918 roku, po odzyskaniu przez Polskę niepodległości władze stały przed ogromnym wyzwaniem związanym z odbudową kraju, który na skutek wojny był bardzo zniszczony. Musiały ujednolicić obowiązujące

prawo, zjednoczyć administracyjnie i gospodarczo ziemie polskie, zadbać o rozwój szkolnictwa. Należało doprowadzić do zjednoczenia szkolnictwa na obszarze całego kraju pod jednym zarządem, a także przygotować projekty ustaw szkolnych, które obowiązywałyby na terenie państwa.

Najważniejsze było ujednolicenie systemu, jego organizacji, języka wykładowego itp. na terenie całego kraju. Było to zadanie trudne, ponieważ państwa zaborcze na zagarniętych przez siebie terenach prowadziły odmienną politykę oświatową, zatem stan szkolnictwa na terenach zabranych Polsce w wyniku rozbiorów był zróżnicowany. Na terenie zaboru pruskiego i rosyjskiego władze prowadziły politykę germanizacji i rusyfikacji społeczeństwa polskiego. Nieco lepsza była sytuacja w zaborze austriackim, gdzie w dobie autonomii działała Rada Szkolna Krajowa. Choć i tam nauka w szkole ludowej obowiązkowa była tylko dla dzieci do 12. roku życia, w przeważającej części były to szkoły 1-klasowe. Młodzieży wiejskiej utrudniano dostęp do szkół średnich i wyższych. Rada nie miała również wpływu na szkolnictwo średnie i wyższe. W szkołach średnich nauczano języka polskiego, dominującą rolę odgrywał jednak język niemiecki. Z czasem wykłady w języku polskim zaczęły odbywać się w Uniwersytecie Jagiellońskim i Lwowskim.

W okresie międzywojennym podejmowane były liczne próby dokonania zmian w polskiej oświacie. Prawie każdy z kolejnych ministrów Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego (dalej: WRiOP) opracowywał nowe wytyczne dla polskiego szkolnictwa. Na szczególną uwagę zasługuje *Dekret o obowiązku szkolnym* wydany 7 lutego 1919 roku przez Naczelnika Państwa Józefa Piłsudskiego. Zgodnie z tym dokumentem obowiązkiem szkolnym miały być objęte wszystkie dzieci od 7. do 14. roku życia. 7 lutego 1919 roku został podpisany również *Dekret o kształceniu nauczycieli szkół powszechnych w Państwie Polskim*. Zgodnie z jego zapisami nauczyciele mieli przygotowywać się do pracy w seminariach nauczycielskich, tzn. w szkołach średnich z 4-5-letnim kursem nauczania. 4 czerwca 1920 roku wydana została *Ustawa o tymczasowym ustroju władz szkolnych*¹. Regulując funkcjonowanie szkół wyższych w lipcu 1920 roku została uchwalona ustawa *O szkołach akademickich*. Kolejne dokumenty dotyczące spraw szkolnictwa ukazały się w roku 1922. Były to ustawy wydane przez Sejm. 17 lutego uchwalono ustawę *O zakładaniu i utrzymywaniu szkół powszechnych* oraz ustawę *O budowie publicznych szkół powszechnych*. Sejm zajął się więc kwestią związaną

¹ Wyjątek stanowiło województwo śląskie. – *Ustawa z dnia 4 czerwca 1920 roku o tymczasowym ustroju władz szkolnych*: Dziennik Ustaw (dalej: Dz. U.) 1920, nr 50, poz. 304, s. 872-873.

z rozbudową sieci szkół na terenie kraju. W roku 1924 uchwalono *Ustawę zawierającą niektóre postanowienia o organizacji szkolnictwa*. Dokument ten regulował sprawy związane z uwzględnieniem wielonarodowego charakteru naszego kraju, z wprowadzeniem do nauczania także języka mniejszości narodowych, tworzeniem szkół dwujęzycznych.

W okresie międzywojennym przed reformą z 1932 roku istniały 7-letnie szkoły powszechne, a na poziomie średnim ośmioklasowe gimnazja, które dzieliły się na trzyletni kurs przygotowawczy oraz pięcioletni kurs systematyczny. Osoby chcące zdobyć przygotowanie zawodowe mogły uczęszczać do szkół zawodowych niższych, średnich lub do szkół dokształcających zawodowych. Młodzież mogła także odbywać „termin” u majstra lub kształcić się na kursach zawodowych. Zwieńczeniem systemu szkolnego były szkoły wyższe (Trzebiatowski, 1978, s. 72-81).

Zgodnie z *Ustawą o ustroju szkolnictwa* z 11 marca 1932 roku ustrój szkolny miał opierać się na 7-letniej szkole powszechnej III stopnia. Zakładano, że szkoły będą przygotowywały zdolne dzieci i młodzież do przechodzenia ze szkoły jednego typu do szkoły drugiego typu, a także będą przygotowywały dzieci i młodzież do przechodzenia ze szkół niższego stopnia do szkół wyższego stopnia.

Szkoła średnia została podzielna na 4-letnie gimnazjum oraz 2-letnie liceum. W gimnazjum nauczano historii² w klasach I-III oraz w drugim semestrze klasy IV³, we wszystkich klasach po 3 godziny w tygodniu. Program klasy I obejmował wiadomość z historii starożytnej i wczesnego średniowiecza do wieku X, klasy II – z historii średniowiecza i historii nowożytnej do końca XVII wieku, klasy III – historię wieku XVIII i XIX oraz wieku XX do roku 1914, zaś klasy IV – historię od roku 1914 (Haydukiewicz, 1937, s. 97).

„Wiadomości Historyczno-Dydaktyczne”

W okresie II Rzeczypospolitej, jak podaje Jerzy Jarowiecki „(...) nastąpił poważny rozwój czasopism pedagogicznych: od trzech tytułów w roku 1918, 47 w 1921, 116 tytułów w 1928, do 14 tytułów w 1938 (w tym 24 nowe

² Do 1922 roku w klasach wyższych szkoły średniej oddzielnie nauczano historii Polski i historii powszechnej. Później w szkołach średnich nauczano łącznie historii Polski i powszechnej, zwiększano także zakres wiadomości przekazywanych z historii ojczyzny kosztem historii innych państw. Do planów studiów wprowadzono obowiązkowe dla studentów chcących w przyszłości podjąć pracę w szkołach średnich wykłady z dydaktyki historii (Pohoska, 1937, d. 69-70, 72).

³ J. Haydukiewicz uważał, że takie rozwiązanie nie jest właściwe, opowiadał się za nauką historii w pierwszym semestrze IV roku nauki (Haydukiewicz, 1937, s. 99).

tytuły)” (Jarowiecki, 1985-1986, s. 93). Jednym z nich były wydawane w latach 1933-1939 przez Polskie Towarzystwo Historyczne (dalej: PTH)⁴ dla spraw nauczania historii „Wiadomości Historyczno-Dydaktyczne”. Redaktorem naczelnym czasopisma był Kazimierz Tyszkowski⁵, pod roku 1937 funkcję tę pełnił wraz z Antonim Knotem⁶. Czasopismo podlegało utworzonej w 1932 roku Komisji Dydaktycznej PTH. Jej pierwszym prezesem był Jan

⁴ PTH zostało założone w roku 1886, pierwszym prezesem był Ksawery Liske, wiceprzewodniczącym Tadeusz Wojciechowski, sekretarzem Oswald Balzer. Członkowie Towarzystwa stawiali sobie za cel rozbudzanie zainteresowania historią własnego narodu wśród społeczeństwa. Organem Towarzystwa był „Kwartalnik Historyczny”. Jak pisali Marian Serejski i Tadeusz Manteuffel „Towarzystwo skupiające początkowo historyków lwowskich postawiło sobie za zadanie nawiązanie łączności z zagranicą oraz wydawanie własnego czasopisma, informującego przede wszystkim o piśmiennictwie historycznym polskim i obcym oraz o ruchu naukowym na polu historii”. – M. Serejski, T. Manteuffel, *Polskie Towarzystwo Historyczne (1886-1956)*, „Przegląd Historyczny” 1957 nr 48/1, s. 5. Próby te nie przyniosły jednak oczekiwanych rezultatów, przez długi czas Towarzystwo miało raczej charakter regionalny. W 1924 roku Towarzystwo zostało przekształcone w organizację ogólnopolską. Zarząd Główny miał swą siedzibę we Lwowie. Prezesem PTH został wówczas Stanisław Zakrzewski, zaś wiceprzewodniczącymi: Franciszek Bujak, Władysław Konopczyński i Józef Siemieński. W okresie dwudziestolecia międzywojennego utworzona została komisja dydaktyczna Towarzystwa, która od roku 1933 wydawała „Wiadomości Historyczno-Dydaktyczne”. – Tenże, s. 12-14.

⁵ Kazimierz Tyszkowski (1894-1940) – historyk, członek Towarzystwa Historycznego we Lwowie, kustosz Zakładu Narodowego im. Ossolińskich we Lwowie, członek Zarządu Głównego PTH, w latach 1933-1939 redaktor „Wiadomości Historyczno-Dydaktycznych”, a w latach 1937-1939 „Kwartalnika Historycznego” (Sierżęga, 2011, s. 117-255).

⁶ Antoni Knot (1904-1982) – historyk, polonista, bibliotekoznawca, archiwista, wykładowca Uniwersytetu Powszechnego Związku Polskich Nauczycieli Szkół Powszechnych we Lwowie, pracował w Uniwersytecie Lwowskim, Archiwum Miejskim we Lwowie, działał w Towarzystwie Naukowym we Lwowie oraz Komisji dla Dziejów Kultury i Szkolnictwa Polskiego Akademii Umiejętności w Krakowie, wykładowca Uniwersytetu Wrocławskiego, dyrektor Biblioteki Uniwersyteckiej, współorganizował Towarzystwo Przyjaciół Ossolineum we Wrocławiu, w latach 1947-1949 dyrektor naczelny Zakładu Narodowego im. Ossolińskich, w latach 1966-1978 przewodniczący Rady Naukowej Biblioteki Ossolineum, członek Wrocławskiego Towarzystwa Naukowego, działał w Towarzystwie Miłośników Historii, w latach 1937-1939 współredaktor „Wiadomości Historyczno-Dydaktycznych” (Albin, 1982, s. 423; Szocki, 1982, s. 5-21).

Dąbrowski⁷, a członkami: Wanda Moszczeńska⁸, Wisława Knapowska⁹, Zygmunt Lorentz¹⁰ oraz K. Tyszkowski. Do tego grona dołączyły jeszcze z Towarzystwa Miłośników Historii¹¹ – Hanna Pohoska¹² i Halina Mrozowska¹³. Autorami artykułów zamieszczanych na łamach pisma byli m.in.: Franciszek Bujak¹⁴, Ewa Maleczyńska¹⁵, Natalia Gąsiorowska¹⁶. Jak pisał Paweł Sierżęga „po objęciu redakcji Tyszkowski zastanawiał się nad formą i zawartością „Wiadomości Historyczno-Dydaktycznych”. Pierwsze numery z 1933 r. miały

⁷ Jan Dąbrowski (1890-1965) – historyk, nauczyciel historii w gimnazjum, wykładowca Uniwersytetu Wileńskiego oraz Uniwersytetu Jagiellońskiego, dyrektor Biblioteki PAN w Krakowie, członek Polskiej Akademii Umiejętności (dalej: PAU), Towarzystwa Naukowego Warszawskiego, Polskiej Akademii Nauk (dalej: PAN), Komitetu Redakcyjnego Polskiego Słownika Biograficznego, przewodniczący Komisji nauk Historycznych oddziału PAN w Krakowie, prezes Towarzystwa Miłośników Historii i Zabytków Krakowa, PTH oraz Towarzystwa Polsko-Węgierskiego w Krakowie, redaktor *Rocznika Biblioteki PAN w Krakowie*.

⁸ Wanda Moszczeńska (1896-1974) – historyk, metodolog, mediewista, nauczyciel gimnazjum, wykładowca Uniwersytetu Warszawskiego.

⁹ Wisława Knapowska (1889-1956) – historyk, nauczyciel gimnazjum, wykładowca Uniwersytetu Poznańskiego.

¹⁰ Zygmunt Lorentz (1894-1943) – historyk, nauczyciel gimnazjum, pierwszy prezes łódzkiego oddziału PTH, wykładowca Wolnej Wszechnicy Polskiej.

¹¹ Towarzystwo Miłośników Historii zostało założone w roku 1906.

¹² Hanna Pohoska (1895-1953) – historyk, nauczycielka gimnazjum, instruktor w Ministerstwie WRiOP, wykładowca Uniwersytetu Warszawskiego.

¹³ Halina Mrozowska (1894-1951/52) – nauczycielka historii w szkołach średnich, metodyk historii, instruktorka w Ministerstwie WRiOP, autorka podręczników do historii, wykładowca Uniwersytetu Jagiellońskiego i Wyższej Szkoły Pedagogicznej w Krakowie.

¹⁴ Franciszek Bujak (1875-1953) – historyk, wykładowca Uniwersytetu Jagiellońskiego, Uniwersytetu Warszawskiego oraz Uniwersytetu Jana Kazimierza we Lwowie, członek PAU, PAN oraz Towarzystwa Historycznego we Lwowie, prezes PTH w latach 1932-1933 i 1936-1937, prowadziła Ośrodek Dydaktyczny Historii i Nauki o Polsce Współczesnej we Wrocławiu, .

¹⁵ Ewa Maleczyńska (1900-1972) – historyk, mediewista, nauczycielka gimnazjum, wykładowca Uniwersytetu Jana Kazimierza we Lwowie, Uniwersytetu Wrocławskiego oraz Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu, przewodnicząca Sekcji Dydaktycznej PTH, kierownik Ośrodka Metodycznego Nauczania Historii, członek Lwowskiego Towarzystwa Historycznego, redaktor *Śląskiego Kwartalnika Historycznego „Sobótka”*, założycielka Zakładu Historii Śląska PAN, członek Rady Głównej Szkolnictwa Wyższego.

¹⁶ Natalia Gąsiorowska (1881-1964) – historyk, nauczycielka historii, wykładowca Uniwersytetu Łódzkiego, Uniwersytetu Warszawskiego, Wolnej Wszechnicy Polskiej, rektor Wyższej Szkoły Pedagogicznej w Łodzi, członek PAN, kierownik Komisji Programowej Historii w Ministerstwie Oświaty, przewodnicząca Rady Naukowej w Instytucie Naukowym PAN oraz Rady Naukowej Pracowni Historii Stosunków Polsko-Radzieckich PAN, prezes łódzkiego oddziału PTH oraz Zarządu Głównego PTH w latach 1953-1956, przewodnicząca Sekcji Historii Towarzystwa Wiedzy Powszechnej, redaktor *Przeglądu Nauk Historycznych i Społecznych*.

charakter sondażowy. Redaktor zdawał sobie sprawę, że kwartalnik może stać się poczytny jedynie wówczas, gdy podejmie problematykę odpowiadającą potrzebom nauczycieli. Jednocześnie dążył do tego, by na łamach pisma publikować prace dydaktyczne o charakterze naukowym. (...) Celem Tyszkowskiego było, by kwartalnik sprzyjał podnoszeniu efektywności i jakości kształcenia historycznego w szkołach” (Sierżęga, 2011, s. 225; Sierżęga, 2007, s. 476-499). Te założenia nie do końca zostały zrealizowane z uwagi na to, że większość nakładu trafiała do członków PTH, którzy w przeważającej części nie zajmowali się pracą dydaktyczną w szkole czy to powszechnej czy też średniej. Wydawanie pisma generowało dość duże koszty, brakowało natomiast prenumeratorów, a także osób zainteresowanych zamieszczaniem na jego łamach reklam. W związku z tym w roku 1934 w Dzienniku Urzędowym Ministerstwa WRiOP zamieszczono komunikat, w którym zachęcano szkoły do zaprenumerowania pisma (*Komunikat w sprawie „Kwartalnika Historycznego” wraz z „Wiadomościami Historyczno-Dydaktycznymi”*, 1931, s. 421).

Nowy program nauczania historii w gimnazjum

Na łamach „Wiadomości Historyczno-Dydaktycznych” ukazywały się artykuły dotyczące nauki historii w szkole średniej, przede wszystkim wprowadzenia nowych programów. Uwzględniając potrzebę zorganizowania szkolnictwa po ponad stuletnim uzależnieniu od władz zaborczych nie dziwi fakt, że rozwój ten następował w szybkim tempie, nie zawsze proponowane i wprowadzane rozwiązania cieszyły się poparciem całego społeczeństwa, czy samych nauczycieli i ekspertów, co można zauważyć analizując treść poszczególnych artykułów.

Określając wymogi, jakie powinien spełniać program nauczania historii N. Gąsiorowska pisała „duch naszych czasów, których istotną cechą jest współzycie międzynarodowe, wymaga ujmowania całokształtu historii¹⁷ powszechnej w skali światowej, historii własnego narodu na tle porównawczem w ścisłym związku z dziejami powszechnymi” (Gąsiorowska, 1933, s. 22-23).

W 1933¹⁸ roku Adam Kłodziński¹⁹ w artykule *Warunki nowej koncepcji nauczania historii* zwracał uwagę na dotychczasowy brak programów nauczania historii w gimnazjach. Podkreślał jednocześnie, że władze

¹⁷ We wszystkich cytatach zachowany został zapis oryginalny.

¹⁸ W gimnazjum nowy program został wprowadzony w roku 1934.

¹⁹ Adam Kłodziński (1877-1945) – historyk, mediewista, nauczyciel gimnazjum, wykładowca Studium Pedagogicznego Uniwersytetu Jagiellońskiego, współpracownik Komisji Historycznej PAU.

oświatowe skłaniały się do wprowadzenia w szkole założeń **szkoły pracy**²⁰, do wdrażania uczniów do samodzielności, samodzielnego zdobywania wiedzy, wyciągania wniosków, uczenia się pod kierunkiem nauczyciela, który miał wspomagać, ale nie wieść roli przewodniej. Zdaniem autora wprowadzenie tej metody pracy do szkół wymagało opracowania nowych pomocy naukowych, w tym podręczników do nauki historii, szczegółowego podziału czasu pracy ucznia przeznaczonego na pracę samodzielną, pracę pod kierunkiem nauczyciela i pracę w domu i wreszcie „(...) określenia (...), co na tle tego nowego nauczania historii należy rozumieć przez problem czy zagadnienie, czy w szczególności jakiś wybrany fakt ogólniejszego znaczenia, czy (...) samodzielny wysiłek myślowy ze strony ucznia na podstawie znajomości faktycznego przebiegu tego zdarzenia” (Kłodziński, 1933, s. 69). A. Kłodziński widział również konieczność wydłużenia jednostki lekcyjnej, organizację odpowiednio wyposażonych pracowni, określenia idei wychowania, dokonania zmian w przygotowaniu nauczycieli, oparcia pracy z uczniami na założeniach pedagogiki eksperymentalnej. Opowiedział się także za większą koncentracją przy doborze materiału nauczania historii na czasach bardziej współczesnych oraz na zagadnieniach gospodarczo-społeczno-kulturalnych.

O założeniach szkoły pracy pisała również E. Maleczyńska. Zwróciła ona uwagę, że w przypadku historii ich realizacja będzie nieco odmienna od pracy na innych przedmiotach. Uczniowie w gimnazjum, by mogli podjąć samodzielną pracę musieli posiadać znajomość faktów historycznych i dopiero na ich podstawie wyciągać wnioski, formułować swe opinie. Jak pisała „pozostaje więc samodzielność w poznawaniu i przyswajaniu sobie faktów i ich związków, już przez naukę ustalonych, i samodzielność w użytkowaniu poznanych faktów i ich związków dla dorabiania się własnej struktury duchowej, w samowychowaniu siebie na człowieka i obywatela, na drodze wysiłku myśli, czy nawet reakcji uczuciowej” (Maleczyńska, 1934, s. 76). Dostrzegając trudności w stosowaniu planu daltońskiego²¹ przy nauczaniu historii E. Maleczyńska opowiedziała się za stosowaniem lekcji głośnych, podczas których uczniowie dzielą się swymi przemyśleniami, zaś nauczyciel kontroluje, by były one związane z główną omawianą myślą. Taki rodzaj pracy

²⁰ O szkole pracy A. Kłodziński pisał „uczeń w tej nowej koncepcji nauczania, powinien nabrać wprawy nie tylko na punkcie gromadzenia własnym wysiłkiem potrzebnego dla określonych celów materiału faktycznego, ale i jego opracowania, umiejętności w stwarzaniu na tej podstawie nowej poniekąd wiedzy” (Kłodziński, 1934, s. 1).

²¹ System opracowany przez Helen Parkhurst, w którym nie ma podziału na klasy, ani stałego planu dnia, tempo pracy dostosowane jest do indywidualnych możliwości ucznia, który pracuje samodzielnie.

powinien być stosowany w młodszych klasach szkoły średniej przez większą część lekcji, z biegiem lat powinien stać się jedną z form pracy lekcyjnej, nie trwającą jednak najdłużej. Podobnie jak A. Kłodziński postulowała również o stworzenie w szkołach odpowiednich pracowni humanistycznych, w tym pracowni historycznej, a także wydłużeniem niektórych jednostek lekcyjnych do dwóch godzin i podział klas o większej liczbie uczniów na mniejsze grupy ćwiczeniowe.

Problematykę samodzielnej pracy uczniów na lekcjach historii poruszył również Walerian Kramarz²². Według niego praca taka powinna polegać na samodzielnym opracowywaniu części podręcznika, przygotowywaniu na bazie określonych materiałów referatu dla innych uczniów, pisanu notatek z lekcji, własnej pracy z ilustracją: opisanie jej czy też porównywanie tego co było dawniej ze stanem dzisiejszym. Później uczniowie mogą opracowywać odpowiedzi na postawione przez nauczyciela pytanie na podstawie źródeł, monografii historycznych (Kramarz, 1937, s. 76-78).

W roku 1934 na mocy rozporządzenia (*Rozporządzenie Ministra Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego z dnia 12 lipca 1934 r. (Nr. I. Pr. 2858/34) o nowym programie nauki w gimnazjach państwowych z polskim językiem nauczania*; *Okólnik Nr. 118 z dnia 12 lipca 1934 r. (I Pr. 2860/34) w sprawie programu nauki w gimnazjach państwowych na rok szkolny 1934/35*; *Okólnik Nr. 67 z dnia 2 sierpnia 1935 r. (II Pr-4507/35) w sprawie programu nauki w gimnazjach państwowych na rok szkolny 1935/36*) Ministra WRiOP – Wacława Jędrzejewicza²³ został wprowadzony tymczasowy *Program nauki w gimnazjach państwowych z polskim językiem nauczania*. Celem nauczania było przekazywanie wiedzy dotyczącej przeszłości, by uczniowie potrafili zrozumieć teraźniejszość, rozbudzanie miłości do ojczyzny, rozwijanie wiary w ideały i słuszności walki o nie, poszanowania dla pracy, poznanie historii mniejszości narodowych, motywowanie młodzieży do aktywności obywatelskiej (*Program nauki w gimnazjach państwowych z polskim językiem nauczania*, 1934, s. 253-255). Program klasy I obejmował następujące tematy: Obrazy z życia starożytnego Wschodu w najbardziej charakterystycznych przejawach. Co dały światu ludy starożytnego Wschodu?, Obrazy z dziejów starożytnej Grecji. Kultura grecka, patriotyzm Greków. Co dała Grecja dzisiejszemu światu?, Obrazy z życia starożytnego Rzymu. Kultura

²² Walerian Kramarz (1905-1941) – historyk, nauczyciel, instruktor Kuratorium Okręgu Szkolnego Lwowskiego, członek przemyskiego oddziału PTH oraz Towarzystwa Przyjaciół Nauk.

²³ Wacław Jędrzejewicz (1893-1993) – historyk, w latach 1934-1935 minister WRiOP.

rzymska, organizacja państwa, wojsko rzymskie, patriotyzm i praworządność Rzymian. Co Rzym dał dzisiejszemu światu, Obrazy z dziejów wczesnego średniowiecza. Zwycięstwo Kościoła. Tworzenie się nowych państw. Kultura wczesnego średniowiecza. Co zawdzięcza świat tej epoce, klasy II – Budowa Państwa Polskiego. Powstanie, podział i odrodzenie Państwa Polskiego za Piastów. Rozwój porządku średniowiecznego, Polska Jagiellońska: rozwój potęgi państwa polskiego. Złoty Wiek Polski. Upadek porządku średniowiecznego, Rzeczpospolita szlachecka, ekspansja polityczna, zmiana systemu rządzenia na zachodzie i konflikty polityczne w Europie, klasy III – Czasy oświecenia, reform i rewolucji, Okres napoleoński w Polsce i Europie, Czasy przemian gospodarczych, liberalizmu, romantyzmu i reakcji, Ruchy wolnościowe w Europie, Czasy zbrojnego pokoju i ekspansji gospodarczej, zaś drugiego semestru klasy IV – Dzieje odzyskania niepodległości Polski na tle wojny światowej, Położenie polityczne i gospodarcze Polski w świecie, Ustrój polityczny i społeczno-gospodarczy Polski Odrodzonej, Kultura Polski współczesnej (*Program nauki w gimnazjach państwowych z polskim językiem nauczania*, 1934, s. 18-20, 61-63, 101-103, 145-146). W Uwagach do programu klasy II zawarte zostały wskazówki odnoszące się do sposobów jego realizacji. Autorzy zakładali, że „zwłaszcza w tych punktach programu, które zawierają tematy z dziejów powszechnych, należy unikać dążenia do szczegółowego i systematycznego ujmowania dziejów państw europejskich, a ograniczyć się tylko do zwięzłego ujęcia zasadniczych momentów o znaczeniu powszechno-dziejowym w takich rozmiarach, w jakich to jest potrzebne do należytego rozumienia dziejów Polski” (tamże, s. 64). W klasie tej „materiał polityczny jest ograniczony, tylko Państwo Polskie występuje w równomierniejszym oświetleniu wydarzeń politycznych, ale i tu zachowane są tylko najważniejsze zagadnienia, przede wszystkim mające znaczenie wychowawcze, wiążące się z teraźniejszością oraz ukazujące pozytywne i twórcze momenty w państwowości polskiej” (tamże). Realizacja programu klasy III zakładała w nieco szerszym zakresie omówienie wydarzeń z historii powszechnej. Zastrzegano jednak, by nauczyciele nie robili tego wprowadzając do pracy z uczniami zbyt wielu szczegółów, by pamiętali, że przekazywane wiadomości powinny pomagać w zrozumieniu teraźniejszości.

PTH skierowało *Memorjał*, w którym m.in. zasugerowano pewne przeszerogowanie zagadnień. Wskazano np., że zmianie ulec powinien sposób kształcenia przyszłych nauczycieli, by mieli odpowiednie przygotowanie do prowadzenia lekcji zgodnie z nowym programem (*Memorjał Polskiego Towarzystwa Historycznego w sprawie nauczania historii według nowych*

programów, 1933, s. 129-130). Analizując rozkład materiału nauczania w gimnazjum szczególnie mocno akcentowano sprawę „przeciążenia” klasy II²⁴.

Władysław Czapliński w trakcie obrad Sekcji dydaktycznej oddziału krakowskiego PTH proponował dodanie i poszerzenie kilku tematów programu historii dla gimnazjum: historia Żydów, historia Chin, walki o hegemonię w Grecji, państwo Aleksandra Wielkiego, Rzym – upadek Rzeczypospolitej, August i jego państwo. M.in. z uwagi na brak odpowiednich pomocy naukowych opowiedział się za wykreśleniem z programu zagadnienia – wygląd Rzymu i jego budowlę (Czapliński, 1937, s. 128-129).

Omawiając program historii w klasie II gimnazjum E. Maleczyńska zwracała uwagę na trudności na jakie napotykają realizujący go nauczyciele. W oparciu m.in. o wyniki ankiet wypełnionych przez nauczycieli w okręgu Kuratorium Szkolnego Lwowskiego pisała, że według nich wiele tematów z historii powszechnej nie łączyło się ze sobą i nie nawiązywało do historii Polski, co powodowało, że nauczyciele rozszerzali zakres omawianego materiału włączając treści dodatkowe lub tematy te były omawiane bardzo wąsko, czy nawet pomijane²⁵. Jednak zdaniem autorki związku pomiędzy omawianymi zagadnieniami istniały, były jedynie nie dość mocno akcentowane, m.in. poprzez rozkład materiału w podręczniku (Maleczyńska, 1936, s. 2-14).

Z uwagi na to, że program klasy IV jak zapisano kończył się na „dniu dzisiejszym” nauczyciele zostali zobowiązani do stałego poszerzania wiedzy swej oraz uczniów w zakresie aktualnych wydarzeń. Wymagało to m.in. wprowadzenia do szkół także pracy z wykorzystaniem czasopism. Na łamach „Wiadomości Historyczno-Dydaktycznych” pisała o tym Czesława Weigl-Siemionowa (Weigl-Siemionowa, 1937, s. 124-128)²⁶.

Sprawa nowych programów gimnazjalnych została omówiona również podczas VI Powszechnego Zjazdu Historyków Polskich w 1935 roku. Jak pisano w sprawozdaniu z tego zjazdu zagadnienie to poruszyła

²⁴ Mówił o tym m.in. Józef Haydukiewicz podczas obrad Sekcji Dydaktycznej Krakowskiego Oddziału PTH. W związku z tym proponował pewne przesunięcia w materiale nauczania poszczególnych klas (Haydukiewicz, 1937, s. 97).

²⁵ Podobną opinię przedstawił K. Popiołek. Jego zdaniem nauczyciele często rozszerzali zakres omawianych zagadnień, a niektórzy pewne treści pomijali, nie dostosowywali również wiadomości oraz sposobu ich przekazu do wieku dzieci (Popiołek, 1936, s. 49-55).

²⁶ W roku 1939 ukazała się przygotowana przez Stanisławę Sajkiewiczównę przeznaczona dla nauczycieli liceów bibliografia artykułów z lat 1933-1939 dotyczących zagadnień społecznych (Sajkiewiczówna, 1939, s. 27-38).

m.in. H. Mrozowska²⁷. Twierdziła, że podział nauki historii na trzy części, odrębną część dla każdego poziomu szkoły umożliwiało dostosowanie omawianego materiału do poziomu rozwoju uczniów. Ponadto jej zdaniem do zalet nowych programów zaliczyć należało „(...) oparcie o psychologię, podkreślenie roli wychowawczej historii i docenianie momentów emocjonalnych” (M.W., 1935, s. 79).

Zalecano także organizowanie wycieczek historycznych, by ułatwić uczniom zrozumienie niektórych wydarzeń z historii ojczyzny. Uważano, że w klasie IV wybór zwiedzanych miejsc powinien być konsultowany z nauczycielem języka polskiego, geografii oraz zajęć praktycznych. Alicja Hłasko-Pawlicowa w artykule *Wartości dydaktyczne i naukowe szkolnych wycieczek historycznych* podkreślała, że dobrze zorganizowana wycieczka może dać lepsze efekty w poszerzeniu zakresu wiedzy uczniów niż kilka lekcji przeprowadzonych w sali szkolnej. Autorka podzieliła wycieczki na pięć odrębnych grup: wycieczki historyczne mające na celu zwiedzanie najważniejszych zabytków kultury polskiej, wycieczki regionalne, wycieczki społeczne, zwiedzanie muzeów, wystaw, bibliotek oraz wycieczki zagraniczne. Celem organizowania wycieczek z pierwszej grupy było powiązanie wiadomości przekazywanych w klasie z miejscem konkretnych wydarzeń, a także rozbudzanie dumy i szacunku dla dawnych dziejów narodu. Rezultatem organizowania wycieczek regionalnych mogły być przewodniki po najbliższej okolicy. A. Hłasko-Pawlicowa w grupie wycieczek społecznych wyróżniła wycieczki do gospodarstw rolno-handlowych, centrów produkcji przemysłu spożywczego, lasów, osad, na tereny górnicze oraz przemysłowe, do instytucji publicznych i ośrodków kulturalnych (Hłasko-Pawlicowa, 1934, s. 65-74). Na łamach pisma znalazły się również przedruki referatu Aleksandra Baumgardtena wygłoszonego na konferencji nauczycieli historii we Lwowie pt. *Żółkiew jako teren wycieczki historycznej* (Baumgardtner, 1936, s. 63-68) oraz Tadeusza Ladenbergera²⁸ pt. *Plan wycieczki szkolnej do Trembowli i Tarnopola* (Ladenberger, 1936, s. 69-72), a także artykuł Józefa

²⁷ O poglądach H. Morozowskiej na cele nauczania historii i jej podstawach kierunku wychowawczego pisał m.in. Tadeusz Słowikowski (Słowikowski, 1981, s. 181-198).

²⁸ Tadeusz Ladenberger/Tadeusz Ładogórski (1905-1995) – historyk, demograf, nauczyciel gimnazjum, wykładowca Instytutu Śląskiego we Wrocławiu oraz Uniwersytetu Wrocławskiego, współzałożyciel Zespołu/Sekcji Demografii Historycznej przy Komitecie Nauk Demograficznych PAN.

Zielińskiego²⁹ pt. *Wycieczka historyczna do Halicza i okolicy*³⁰ oraz Kazimierza Popiołka³¹ pt. *Pamiętki historyczne województwa śląskiego* (Popiołek, 1939, s. 23-27), w których zawarte zostały praktyczne wskazówki dotyczące organizacji wycieczki. E. Maleczyńska zwracała uwagę na to, że „(...) w nauczaniu (...) źródła materialne, o ile tylko możemy nimi rozporządzać, odgrywają rolę pierwszorzędną. Bo każda materialna pozostałość po przeszłości, każdy przedmiot realny, chwila pobytu w historycznej sali, na polu bitwy, czy nawet w muzeum, pozwoli tę minioną bezpowrotnie przeszłość niejako wziąć do ręki i namacalnie stwierdzić jej istnienie. Nie chodzi tu o sumę wiedzy, którą z tych pomników młodzież zaczepnie; idzie o przeżycie” (Maleczyńska, 1933, s. 29).

Program nauczania zakładał wprowadzenie do nauki historii regionalizmu. E. Maleczyńska, określając czym jest regionalizm pisała, że jest to „(...) stałe i systematyczne uwzględnianie w ramach kursu historii polskiej, historii dzielnicy kraju, a dalej historii samejże miejscowości, w której dana szkoła się znajduje, w stopniu bardziej szczegółowym, niż historii innych dzielnic i miejscowości” (Maleczyńska, 1933, s. 27-37). Omawiając znaczenie regionalizmu pisała o przygotowaniu młodzieży do życia w określonym środowisku, które uczniowie powinni dobrze znać. Za dodatkowy atut przekazywania wiedzy o najbliższym otoczeniu uważała jej odbiór emocjonalny, który ułatwia przyswajanie wiadomości. Biorąc pod uwagę zasadę indywidualnego podejścia do pracy z uczniami zalecała uwzględnianie w nauczaniu nie tylko historii dzielnicy czy miejscowości, w której zlokalizowana była szkoła, ale także dzielnic i miejscowości, z których pochodzili poszczególni uczniowie. Zadaniem nauczyciela powinno być rozbudzenie u młodzieży miłości do zabytków, zachęcanie ich do opieki nad nimi. Problemem, na jaki zwróciła jednocześnie uwagę był brak wystarczającej liczby godzin przeznaczonych na naukę historii.

²⁹ Józef Zieliński (1899-1976) – historyk, nauczyciel, działacz Towarzystwa Szkoły Ludowej w Stanisławowie, prezes Towarzystwa Przyjaciół Nauk, członek Zarządu Głównego Towarzystwa Nauczycieli Szkół Średnich i Wyższych w Warszawie, pracownik naukowy Biblioteki Jagiellońskiej oraz Archiwum Uniwersytetu Jagiellońskiego.

³⁰ Wycieczka była przeznaczona dla uczniów gimnazjów oraz liceów ogólnokształcących i zawodowych. (Zieliński, 1937, s. 188-202).

³¹ Kazimierz Popiołek (1903-1986) – historyk, nauczyciel, wykładowca Uniwersytetu Wrocławskiego, Wyższej Szkoły Pedagogicznej w Katowicach, Uniwersytetu Jagiellońskiego oraz Uniwersytetu Śląskiego w Katowicach, pierwszy rektor Uniwersytetu Śląskiego, dyrektor Śląskiego Instytutu Naukowego.

Nauczyciele akcentowali, że we wszystkich klasach nauczyciel historii powinien ściśle współpracować z nauczycielem języka polskiego, a także nauczycielem geografii, języka łacińskiego, później także języków nowożytnych. Ks. Władysław Kłapkowski³² dodawał, że korelacja³³ powinna mieć miejsce również pomiędzy historią a religią, a dokładniej historią Kościoła (Kłapkowski, 1936, s. 56).

Praca z lekturą zgodnie z zapisami nowego *Programu nauki w gimnazjach państwowych z polskim językiem nauczania* stała się ważnym elementem w nauczaniu historii. Od tej pory uczniowie mieli obowiązek w klasach II-IV zapoznać się z wybraną przez nauczyciela monografią historyczną. Uważano jednak, że „lektura historyczna (...), która była dotąd czemś przeważnie dorywczym i przypadkowym, stać się winna integralną częścią lekcji szkolnych, winna być przez nauczyciela umiejętnie dobrana i rozplanowana, co napewno w praktyce nie będzie łatwym w klasach licznych, często o bardzo nierównym poziomie umysłowym” (Piwarski, 1935, s. 31). Zwracano uwagę na to, że lektury te nie powinny służyć jedynie poszerzaniu wiedzy uczniów, ale także rozbudzaniu zainteresowania historią oraz wdrażaniu do samodzielnego poszukiwania odpowiednich materiałów czytelnicznych. To dzięki pracy z lekturą młodzież powinna nabyć różnego rodzaju umiejętności m.in. sporządzania notatek, robienia wyciągów czy krytycznego podejścia do lektury. W pracy tej stosowano różne metody: referaty, pisemne recenzje, omawianie lektur z uczniami poza lekcjami, wygłaszanie krótkich sprawozdań na lekcji, głośne lub ciche czytanie pod kierunkiem nauczyciela, czytanie i omawianie monografii na lekcji (Kalenkiewiczówna, 1937, s. 203-210). Swymi doświadczeniami w pracy z lekturą w gimnazjum dzieliła się na łamach „Wiadomości Historyczno-Dydaktycznych” E. Maleczyńska w artykule pt. *W sprawie lektury historycznej w wyższych klasach szkoły średniej* (Maleczyńska, 1933, s. 172-187).

O pracy w klasie II i III gimnazjum na terenie okręgu szkolnego śląskiego w pierwszych latach obowiązywania nowego programu pisał także K. Popiołek. Według niego realizacja nowego programu historii nie była pełna z dwóch powodów: zbyt dużego przywiązania nauczycieli do dawnego programu oraz braku właściwego rozumienia założeń programu

³² Ks. Władysław Kłapkowski (1899-1940) – historyk, nauczyciel, kierownik Archiwum Diecezjalnego w Łomży, wykładowca Seminarium Duchownego we Włocławku.

³³ W 1936 roku minister wydał stosowane polecenie w tym zakresie. – *Polecenie z dnia 24 marca 1936 r. (Nr II Pr.-5541/35) w sprawie korelacji poszczególnych przedmiotów z nauką religii rzymsko-katolickiej*; Dz. Urz. MWRiOP 1936 nr 2, poz. 41, s. 31.

nowego. Zwracał uwagę na bardzo ważną kwestię, jakże aktualną także dziś, że nauczyciele nie są zobowiązani do omawiania całego materiału z podręcznika, wskaźnikiem dla nich powinien i musi być program nauczania. Niewystarczającą liczbą godzin przeznaczonych na naukę historii powodowała zbyt częste wykorzystywanie na lekcjach metody wykładowej. Wskazywano również, że często skutkiem braku czasu było rezygnowanie przez nauczycieli z omawiania historii regionalnej, organizowania wycieczek czy czytania lektur. K. Popiołek zwrócił uwagę na potrzebę zmniejszenia ilości prac domowych zadawanych uczniom. Nie opowiedział się za ich zniesienie, ale zaznaczył, że ich ilość powinna uwzględniać także prace z innych przedmiotów. Każda praca powinna być sprawdzona przez nauczyciela, nie może, być pozostawiona bez żadnego komentarza. Tutaj również łatwo dostrzec związki z dyskusjami, które toczą się w tej sprawie współcześnie (Popiołek, 1936).

Wielokrotnie w artykułach poruszana była kwestia wprowadzenia do programu nauczania poza historią polityczną, także historii gospodarczej i społecznej. Wyjaśniając czym zajmuje się ten dział historii N. Gąsiorowska pisała „człowiek w życiu codziennym przy warsztacie pracy, gdzie rozgrywa się cały dramat jego życia powszedniego, zajmuje się historja społeczno-gospodarcza. Bada ona dynamikę zjawisk gospodarczych, na których rozwija się rozwój stosunków społeczno-politycznych i kulturalnych. Tylko na podstawie znajomości fundamentów społeczno-gospodarczych można poznać dzieje polityki zewnętrznej i wewnętrznej, na tych fundamentach się rozwijającej” (Gąsiorowska, 1933, s. 23). Tylko dzięki znajomości historii społeczno-gospodarczej możliwe jest zrozumienie zjawisk zachodzących współcześnie, będących wynikiem tego, co działo się w przeszłości, a także pozwala na projektowanie działań na przyszłość. Aby było to możliwe autorka zwróciła uwagę na odpowiednie przygotowanie nauczycieli w tym zakresie, by możliwe było osiągnięcie zamierzonych celów.

Na łamach „Wiadomości Historyczno-Dydaktycznych” opisywano również doświadczenia nauczycieli pracujących w gimnazjach ogólnokształcących. Do tej grupy tekstów zaliczają się artykuły: E. Maleczyńskiej *Z doświadczeń nad samodzielną pracą ucznia w obrębie nauczania historii w szkole średniej* (Maleczyńska, 1934, s. 75-90), *Historja powszechna w kursie klasy II gimnazjum nowego typu* (Maleczyńska, 1936), Stanisława Nowaczyka *Dramatyzowanie nauczaniu historii* (Nowaczyk, 1933, s. 88-93), Wisławy Knapowskiej *Wyobrażenie czasu w kształtowaniu pamięci historycznej* (Knapowska, 1934, s. 138-157), Józefa Ligęzy *Po pierwszym roku pracy nad realizacją programu historii w klasie IV gimn* (Ligęza, 1938, s. 6-10), Janiny

Schönbrenner³⁴ *Rola wystawy szkolnej przy nauczaniu historii w gimnazjum* (Schönbrenner, 1938, s. 91-95). Nauczyciele mogli także skorzystać z wskazówek dotyczących wyjaśnienia uczniom czym jest chronologia i jakie jest jej znaczenie w nauce historii (Dutkiewicz, 1938, s. 1-4). Prezentowano również wyniki ankiet przeprowadzanych wśród nauczycieli odnoszących się do ich pracy z młodzieżą szkół średnich Weigl-Siemionowa, 1937).

Dla wprowadzających zmiany do metod oraz programów nauczania, dążących do ulepszenia istniejącego systemu władz oświatowych ważne są efekty tych zmian. Rozważając zagadnienie osiągania dobrych wyników w nauczaniu Jadwiga Lechicka³⁵ wymieniła cztery wpływające na nie czynniki, a mianowicie: osobowość nauczyciela, osobowość ucznia, programy i metody nauczania. Wszystkie te czynniki wzajemnie wpływają na siebie, a wszelkie modyfikacje programów i metod nauczania w ogromnym zakresie uzależnione są od postawy samego nauczyciela. W związku z tym autorka artykułu *W sprawie wyników nauczania historii w kl. I-szej gimn.* zwróciła uwagę na konieczność wprowadzenia jednocześnie z opracowaniem nowych programów i metod zmian w przygotowaniu do pracy przyszłych nauczycieli. Jej zdaniem powinni oni poza zdobyciem wiedzy historycznej uzyskać także przygotowanie psychologiczno³⁶-filozoficzne, pedagogiczne i poznawcze. Nauczyciele powinni umieć rozwijać u uczniów pamięć historyczną. To on wykorzystując pewne predyspozycje dzieci w określonym wieku powinni uczyć dokonywania „(...) charakterystyki postaci, kojarzenia faktów historycznych, szukania przyczyn i skutków, racji i następstw (...)” (Lechicka, 1934, s. 17)³⁷.

Podsumowanie

Zamieszczone na łamach pisma artykuły wskazują na duże zainteresowanie nauczycieli i środowiska polskich historyków okresu międzywojennego sprawą nowych programów nauczania historii, ich opracowywania, wdrażania i realizacji na poziomie gimnazjum, a także problemów z tym

³⁴ Janina Schönbrenner (1902-1985) – historyk, nauczycielka, autorka podręczników.

³⁵ Jadwiga Lechicka (1898-1965) – historyk, nauczycielka, wykładowca Uniwersytetu Łódzkiego oraz Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu, kierownik łódzkiego oddziału PTH.

³⁶ Przede wszystkim z zakresu psychologii strukturalnej. Znajomość zasad odbioru różnego rodzaju przekazu przez poszczególnych uczniów w klasie daje możliwość dostosowywania metod pracy do potrzeb uczniów.

³⁷ Alojzy Florczak pisał o potrzebie współpracy nauczycieli z psychologami-pedagogami (Florczak, 1934, s. 96).

związanych. Pismo umożliwiało także wymianę doświadczeń, prezentację własnych wniosków nauczycieli. Poza samym programem nauczania duże zainteresowanie budziła kwestia wykorzystywanych metod nauczania. W okresie II Rzeczypospolitej szczególnie dużo uwagi poświęcano wprowadzaniu w szkołach założeń szkoły pracy, zwiększeniu samodzielności uczniów, by mogli stać się aktywnymi uczestnikami procesu nauczania, m.in. poprzez samodzielną lekturę książek historycznych, prezentację wyników swojej pracy na forum klasy, czy wykorzystywanie w pracy na lekcji lektury i analizy artykułów. Postulowano również zwiększenie zakresu uwzględnianych w nauce historii własnej Ojczyzny i ukazywanie jej na tle historii powszechnej.

Analizując artykuły opublikowane w „Wiadomościach Historyczno-Dydaktycznych” warto zauważyć pewne analogie w odniesieniu do programów nauczania historii i sposobów ich realizacji w czasach współczesnych. Pomimo upływu niemal stu lat i oczywistych różnic nadal aktualne jest zagadnienie pracy samodzielnej uczniów na lekcjach historii, zwrócenie uwagi na to, że planując swą pracę nauczyciel powinien opierać się na podstawie programowej, a nie na treściach zawartych w podręcznikach, omawiając wszystkie zawarte w nich tematy.

Jak pisał P. Sierżęga „redagowane przez K. Tyszkowskiego (później przy współpracy A. Knota) „Wiadomości Historyczno-Dydaktyczne” były w okresie dwudziestolecia międzywojennego jedynym wychodzącym w kraju czasopismem poświęconym w całości sprawom nauczania historii. (...) Oparte na szerokiej współpracy specjalistów, historyków i dydaktyków historii, przyczyniło się do podniesienia kultury dydaktyczno-historycznej ogółu polskich nauczycieli historii” (Sierżęga, 2011, s. 236).

Bibliografia:

Źródła drukowane

Dekret o kształceniu nauczycieli szkół powszechnych w Państwie Polskim:

Dz. Pr. Państwa Polskiego 1919, nr 14 poz. 185.

Dekret o obowiązku szkolnym: Dz. Pr. Państwa Polskiego 1919, nr 14, poz. 147.

Ustawa z dnia 13 lipca 1920 r. o szkołach akademickich: Dz. U. 1920, nr 72, poz. 494.

Ustawa z dnia 4 czerwca 1920 roku o tymczasowym ustroju władz szkolnych:

Dz. U. 1920, nr 50, poz. 304.

Ustawa z dnia 17 lutego 1922 r. o zakładaniu i utrzymywaniu publicznych szkół powszechnych: Dz. U. 1922, nr 18, poz. 143.

- Ustawa z dnia 17 lutego 1922 r. o budowie publicznych szkół powszechnych:* Dz. U. 1922, nr 18, poz. 144.
- Ustawa z dnia 31 lipca 1924 r. zawierająca niektóre postanowienia o organizacji szkolnictwa:* Dz. U. 1924, nr 79, poz. 766.
- Okólnik Nr. 67 z dnia 2 sierpnia 1935 r. (II Pr-4507/35) w sprawie programu nauki w gimnazjach państwowych na rok szkolny 1935/36:* Dz. Urz. MWRiOP 1935, nr 8, poz. 155.
- Polecenie z dnia 24 marca 1936 r. (Nr II Pr.-5541/35) w sprawie korelacji poszczególnych przedmiotów z nauką religii rzymsko-katolickiej:* Dz. Urz. MWRiOP 1936, nr 2, poz. 41.
- Rozporządzenie Ministra Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego z dnia 17 lipca 1937 r. (Nr. II. Pr-6318/37) o programie nauki w państwowym liceum ogólnokształcącym z polskim językiem nauczania:* Dz. Urz. MWRiOP 1937, nr 9, poz. 306.
- Komunikat w sprawie „Kwartalnika Historycznego” wraz z „Wiadomościami Historyczno-Dydaktycznymi”:* Dz. Urz. MWRiOP, 1931, nr 6-7, poz. 110.
- Okólnik Nr. 118 z dnia 12 lipca 1934 r. (I Pr. 2860/34) w sprawie programu nauki w gimnazjach państwowych na rok szkolny 1934/35:* Dz. Urz. MWRiOP 1934, nr 6-7, poz. 103.
- Rozporządzenie Ministra Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego z dnia 12 lipca 1934 r. (Nr. I. Pr. 2858/34) o nowym programie nauki w gimnazjach państwowych z polskim językiem nauczania:* Dz. Urz. MWRiOP 1934, nr 6-7, poz. 92.
- Zarządzenie Ministra Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego oraz Ministra Spraw Wojskowych z 10 września 1937 r. (Nr II W-8256/37) w sprawie organizacji przysposobienia młodzieży szkolnej do obrony kraju:* Dz. Urz. MWRiOP 1937 nr 12, poz. 369.
- Program (tymczasowy) państwowego liceum ogólnokształcącego z polskim językiem nauczania*
- Program nauki w gimnazjach państwowych z polskim językiem nauczania,* Państwowe Wydawnictwo Książek Szkolnych we Lwowie, Warszawa 1934.

Artykuły

- Albin, J. (1982). Antoni Knot (1904-1982), *Roczniki Biblioteczne*, 26.
- Baumgardtner, A. (1936). Żółkiew jako teren wycieczek historycznych, *Wiadomości Historyczno-Dydaktyczne*, 2, s. 62-68.
- Czapliński, W. (1937). Uwagi odnośnie do programu historii na klasę I gimn., *Wiadomości Historyczno-Dydaktyczne*, 3, s. 128-129.

- Dutkiewicz, J. (1938). Rozciągłość czasu, *Wiadomości Historyczno-Dydaktyczne* 4, s. 236-240.
- Florczak, A. (1934). O potrzebie systematycznych badań nad błędami, popełnianymi przez uczniów przy nauce historii, *Wiadomości Historyczno-Dydaktyczne*, 2, s. 91-96.
- Gąsiorowska, N. (1933). Historia społeczno-gospodarcza w nauczaniu, *Wiadomości Historyczno-Dydaktyczne*, 1, s. 22-26.
- Haydukiewicz, J. (1937). Rozkład materiału historii na poszczególne klasy w nowym gimnazjum, *Wiadomości Historyczno-Dydaktyczne*, 2, s. 97-100.
- Hłasko-Pawlicowa, A. (1934). Wartości dydaktyczne i naukowe szkolnych wycieczek historycznych, *Wiadomości Historyczno-Dydaktyczne*, 2, 65-74.
- Jarowiecki, J. (1985-1986). Powstanie i rozwój czasopism w Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej na tle tradycji: (zarys problematyki), *Kwartalnik Historii Prasy Polskiej*, 24/1, s. 91-110.
- Kalenkiewiczówna, A. (1937). Lektura historyczna w III klasie gimnazjum, *Wiadomości Historyczno-Dydaktyczne*, 4, s. 203-210.
- Kłapkowski, W. ks. (1936). O korelację i podręcznik historii Kościoła, *Wiadomości Historyczno-Dydaktyczne*, 2, s. 56-62.
- Kłodziński, A. (1933). Warunki nowej koncepcji nauczania historii, *Wiadomości Historyczno-Dydaktyczne*, 2, s. 65-71.
- Kłodziński, A. (1934). Zmierzch dogmatyzmu w nauczaniu historii, *Wiadomości Historyczno-Dydaktyczne*, 1, s. 1-12.
- Knapowska, W. (1934). Wyobrażenie czasu w kształtowaniu pamięci historycznej, *Wiadomości Historyczno-Dydaktyczne*, 3-4, s. 138-157.
- Kramarz, W. (1937). Sposoby realizacji programu historii w gimnazjum kupieckim, *Wiadomości Historyczno-Dydaktyczne*, 2, s. 76-89.
- Ladenberger, T. (1936). Plan wycieczki szkolnej do Trembowli i Tarnopola, *Wiadomości Historyczno-Dydaktyczne*, 2, s. 69-72.
- Lechicka, J. (1934). W sprawie wyników nauczania historii w klasie I-szej gimn., *Wiadomości Historyczno-Dydaktyczne*, 1, s. 13-21.
- Ligęza, J. (1938). Po pierwszym roku pracy nad realizacją programu historii w klasie IV gimn., *Wiadomości Historyczno-Dydaktyczne*, 1, s. 6-10.
- Maleczyńska, E. (1936). Historia powszechna w kursie klasy II gimnazjum nowego typu, *Wiadomości Historyczno-Dydaktyczne*, 1, s. 2-14.
- Maleczyńska, E. (1933). Regionalizm w nauczaniu historii, *Wiadomości Historyczno-Dydaktyczne*, 1, s. 27-37.

- Maleczyńska, E. (1933). W sprawie lektury historycznej w wyższych klasach szkoły średniej, *Wiadomości Historyczno-Dydaktyczne*, 2, s. 72-87.
- Maleczyńska, E. (1934). Z doświadczeń nad samodzielną pracą ucznia w obrębie nauczania historii w szkole średniej, *Wiadomości Historyczno-Dydaktyczne*, 2, s. 75-90.
- Memorjał Polskiego Towarzystwa Historycznego w sprawie nauczania historii według nowych programów (1933), *Wiadomości Historyczno-Dydaktyczne*, 3-4, s. 131-133.
- Nowaczyk, S. (1933). Dramatyzowanie w nauczaniu historii, *Wiadomości Historyczno-Dydaktyczne*, 2, s. 88-93.
- Piawski, K. (1935). Lektura historyczno-dydaktyczna (polska) w latach 1933 i 1934, *Wiadomości Historyczno-Dydaktyczne*, 1-2, s. 23-32.
- Pohoska, H. (1937). Nauczanie i popularyzacja historii w ostatnim pięćdziesięcioleciu 1887-1937, *Wiadomości Historyczno-Dydaktyczne*, 2, s. 60-75.
- Popiołek, K. (1939). Pamiątki historyczne województwa śląskiego (Szkic informacyjny), *Wiadomości Historyczno-Dydaktyczne*, 1, s. 23-27.
- Popiołek, K. (1936). Realizacja nowego programu historii (Dotychczasowe doświadczenia), *Wiadomości Historyczno-Dydaktyczne*, 2, s. 49-55.
- Sajkiewiczówna, S. (1939). Materiały dla nauczyciela zagadnień życia współczesnego w czasopiśmie bieżących, *Wiadomości Historyczno-Dydaktyczne*, 1, s. 27-38.
- Schönbrenner, J. (1938). Rola wystawy szkolnej przy nauczaniu historii w gimnazjum, *Wiadomości Historyczno-Dydaktyczne*, 2, s. 91-95.
- Serejski, M., Manteuffel, T. (1957). Polskie Towarzystwo Historyczne (1886-1956), *Przegląd Historyczny*, 48/1, s. 3-23.
- Słowkowski, T. (1981). Podstawy wychowawczego kierunku nauczania historii w ujęciu Haliny Mrozowskiej, *Rocznik Naukowo-Dydaktyczny Prace Historyczne IX*, 76, s. 181-198.
- Szocki, J. (1982). Antoni Knot – historyk oświaty, bibliotekarz, organizator życia naukowego, *Przegląd Biblioteczny*, 1-2, s. 5-21.
- W. M. (1935). Sekcja nauczania historii na VI Powszechnym Zjeździe Historyków Polskich w Wilnie. 17-20 września 1935 r., *Wiadomości Historyczno-Dydaktyczne*, 3-4, s. 77-81.
- Weigl-Siemionowa, Cz. (1937)., Lektura ważniejszych artykułów publicystycznych w związku z kursem historii w klasie IV gimn., *Wiadomości Historyczno-Dydaktyczne*, 3, s. 124-128.
- Zieliński, J. (1937). Wycieczka historyczna do Halicza i okolicy, *Wiadomości Historyczno-Dydaktyczne*, 4, s. 188-202.

Opracowania

- Sierżęga, P. (2007). „Wiadomości Dydaktyczno-Historyczne” 1933-1939, W: J. Maternicki, L. Zaszkilniak (red), *Wielokulturowe środowisko naukowe Lwowa w XIX i XX w.*, t. 5, Rzeszów: Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego.
- Sierżęga, P. (2011). *Kazimierz Tyszkowski (1894-1940) Z dziejów nauki polskiej w międzywojennym Lwowie*, Rzeszów: Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego.
- Trzebiatowski, K. (1978). *Oświata i wychowanie w XX wieku (do 1975 r.) (Wybrane problemy z dziejów oświaty i wychowania w Polsce i Związku Radzieckim)*, Gdańsk: Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego.